

УДК 94(470.62):008(477)]«1792/1862»(045)
DOI: 10.20535/2077-7264.1(79).2023.276505

© М. Т. Андрійчук, канд. наук із соц. ком., доц.,
КПІ ім. Ігоря Сікорського, м. Київ, Україна

УКРАЇНСЬКИЙ КНИЖКОВИЙ РУХ НА КУБАНІ (1792–1862): РОЛЬ КОЗАЦЬКОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ СТАРШИНИ

Стаття висвітлює еволюцію українського книжкового руху
на Кубані від виникнення цього явища у кінці XVIII ст.
до початку 60-х рр. XIX ст.

У статті обґрунтовується український характер похо-
дження книжкового руху на Кубані, зокрема в такій
її частині, як Чорноморія.

Ключові слова: Кубань; Чорноморія; українофіли;
стародруки; видання; історична пам'ять;
українське відродження.

Постановка проблеми

Одним із напрямів російської гібридної агресії проти України є інформаційні атаки на національну свідомість та історичну пам'ять (її деконструювання) українців, особливо тих, що опинились за межами сучасних кордонів української держави. Зокрема, це стосується представників етнічних українських земель, що донині залишаються у складі Росії і зазнають різних національно-культурних утисків — Стародубщина, Східна Слобожанщина, Подоння, Кубань. Керівництво всіяко намагається показати нібито споконвічний російський характер цих етнічних українських теренів.

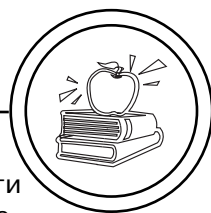
Водночас перед українською наукою постає важливе завдання — через дослідження розвитку суспільно-політичних процесів у цих регіонах, у тому числі з точки зору впливу соціальних комунікацій на

формування національної ідентичності та історичної пам'яті, сприяти спростуванню тезисів російської пропаганди та відродженню українських рухів.

В умовах можливої фрагментації російської федерації як сучасної московської імперії, через програв у російсько-українській війні та постання на її руїнах нових державних утворень, актуалізувалося питання висвітлення різноманітних проявів національно-культурного буття наших співвітчизників, що мешкають на своїх етнічних землях, але які все ж опинилися поза межами держави Україна. Дослідження у цій сфері можуть сприяти ймовірній новій хвилі українського національного відродження цих земель.

Мета роботи

Розкрити роль козацької еліти Чорномор'ї у становленні українсь-

кого книгарства цього новозаселеного краю та проаналізувати її вплив на формування тогочасної української національної свідомості.

Хронологічні межі дослідження

Хронологічно стаття охоплює період у 70 років — від 1792 р. до 1862 р. Тобто від початків колонізації земель правого берега Кубані (власне пізнішої Чорноморії) колишніми запорожцями до ліквідації російським царем Чорноморського козацького війська у 1860 р. та загибелі у 1862 р. Якова Кухаренка — останнього наказного отамана цього війська. При обранні часових меж дослідження враховано також, що вже у 1863 р. імперський уряд прийняв Валуєвський циркуляр, який практично знищив українське книговидання.

Аналіз попередніх досліджень

Нетривале послаблення цензури у перші роки після розпаду радянської держави сприяло зародженню досліджень українського минулого Кубані кубанськими дослідниками та краєзнавцями. Навіть в умовах повернення цензури путінським режимом у науковому дискурсі зберігаються дослідження українського життя Кубані В. Чумаченка, А. Авраменка, М. Тернавського, А. Слуцького, Т. Федіної та ін.

Однак, загалом у працях більшої частини сучасних кубанських дослідників помітне намагання не лише применшити українські впливи, а навіть не помічати «українського» замінюючи його безликим «козацьким» чи навіть «руським». На

їхню думку, кубанські діалекти української мови є лише місцевим діалектом «русского языка», так званою «балачкою», а українські пісні, фольклор, письмові твори місцевих літераторів та істориків теж є «руськими».

В Україні протягом останніх років також з'явилися публікації, що формують альтернативні російським — проукраїнські — конструкції історичної пам'яті кубанських українців. Йдеться, зокрема, про наукові та публіцистичні праці Д. Білого, Л. Іваннікової, П. Кралюка, В. Оліфіренка, Р. Польового, В. Сергійчука, Н. Супрун-Яремко, О. Сушка, Л. Шаповала та ін. Питання, пов'язані з різними аспектами життя кубанських українців, порушувалися й у таких сучасних енциклопедичних, продовжуваних та періодичних виданнях, як «Енциклопедія історії України», «Довідник з історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Українське козацтво: Мала енциклопедія», «Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка», «Пам'ятки України» та ін.

Крім того, в Україні перевидавано окремі діаспорні видання з відповідної тематики. Наприклад, книга українського діяча з Кубані, а пізніше — емігранта В. Іваниса «Симон Петлюра — президент України», в якій висвітлюється й кубанський період діяльності С. Петлюри.

Таким чином існує доволі значний пласт наукової та іншої літератури стосовно Кубанської України. Однак, є низка аспектів українського національно-культурного життя на Кубані, дослідженню яких приділяється недостатня увага. Зокрема, це стосується розвитку українського книгарства, поши-

рення в краї українських рукописів, стародруків, російськомовних творів українознавчої тематики, видань з нової української літератури та історії України, українськомовних навчальних видань, української преси тощо в останнє десятиліття XVIII ст. – перші шість десятиліть XIX ст., коли відбувалась активна українська колонізація та освоєння Кубані.

Результати проведених досліджень

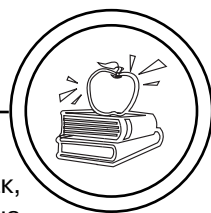
Від самих початків заселення Кубані нащадками запорожців (чорноморськими козаками) на новоосвоєні землі Кубанщини були перенесені різноманітні складники суспільного буття, притаманні тогочасним українським землям. А правобережжя Кубані, що заселялося переважно нащадками запорожців, отримало назву Чорноморія. Відносно окремишнє майже п'ятдесятирічне існування цього краю породило в тодішньому українському соціумі міф про чорноморську вольницю, куди в умовах посилення кріпосницького гніту прагнули потрапити українські селяни та козаки з колишніх земель Запорожжя, Гетьманщини та Слобожанщини.

Особливе становище Чорноморії з її абсолютно домінуючим українським населенням дратувало російський царат. З цієї причини у 1842 р. було ліквідовано автономію Чорноморії, а у 1860 р. — Чорноморське козацьке військо як окрему одиницю. Царський проєкт щодо створення Кубанського козацького війська остаточно було реалізовано 13 жовтня 1860 р. [1, С. 91]. Його складниками стали, з одного боку, етнічно однорідне Чорноморське козацьке військо,

що складалося з українців, а з іншого — частина Кавказького Лінійного козацького війська, де домінував не український, а московський етнічний елемент. Одним із рушіїв і натхненників цього проєкту був тодішній царський намісник на Кавказі, великий князь Михаїл Романов, який намагався пришвидшити асиміляційні процеси у середовищі чорноморських козаків, оскільки у чорноморців «окремишність... прийняла вигляд національності і проявляється у неприязні до іногородців» (переклад — М. А.). Однак, чорноморці на той час виявились доволі стійкою етнічною групою і спроба російського царату змінити їхню етнічну самосвідомість була невдалою [2, С. 137]. Характеризуючи стан етнічної свідомості тієї частини кубанців, що походила з чорноморців, В. Чумаченко зазначає: «в народній пам'яті усього XIX ст. виникнення Кубанського козачого війська завжди асоціювалося із Запорожжям, з півднем України, тому кожен завзятий козак не міг не бути стихійним українофілом» [3, С. 44].

У досліджуваний період було щонайменше чотири великі (не рахуючи безлічі дрібних) переселенські хвилі з українських земель: у 1792–1794 рр., 1807 р., 1809–1811 рр., 1820–1825 рр., 1848–1849 рр. Крім цього тривала постійна українська колонізація Кубані селянами та міщанами, так званими «іногородніми» [4, С. 7].

Можна припустити, що з кожною українською переселенською хвилею у Чорноморію потрапляли богослужбові та літургійні книги з українських друкарень, рукописні примірники козацьких літописів, родинні літописи, навчальні друковані та рукописні книги тощо.

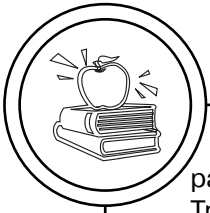

Зміцненню книжкових контактів також сприяв і той чинник, що переважна більшість чорноморського духовенства та козацької старшини (не кажучи вже про рядових козаків) походили з України та продовжували підтримувати зв'язки з батьківщиною, а отже продовжували перебувати під її впливом.

Козацька старшина доклалася й до формування книжкових фондів Чорноморії, базою для яких послужила бібліотека славнозвісного Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря. Військове правління Чорноморського козацького війська клопоталося перед колоніальним російським урядом про перевезення на Кубань бібліотеки Києво-Межигірського монастиря. Однак, виявилось, що за вказівкою колоніальної адміністрації фонди цієї бібліотеки на момент заселення Кубані запорожцями були розформовані і розпорошені. Загалом станом на 1777 р. (тобто невдовзі після ліквідації Запорозької Січі) фонди бібліотеки Києво-Межигірського монастиря налічували не менше ніж 395 друкованих та рукописних книг. З них кирилических книг — 174 стародруки і 53 рукописи, 114 книг лантинською і 54 польською мовами. З великими труднощами частина монастирської книжкової колекції була спеціально зібрана і перевезена на Кубань завдяки старанням чорноморських козацьких старшин — Тимофія Котляревського, Степана Білого, Євтихія Чепіги [5, С. 38–39]. Отаман Т. Котляревський, наполягаючи перед імперською владою на передачі бібліотеки на Кубань, аргументував свої претензії історико-етнічними зв'язками та тяглістю від запорожців

до чорноморців [6, С. 81]. Однак, не зважаючи на всі зусилля, на Чорноморщину потрапила лише частина книжкової колекції. Окрім того на Кубані продовжувалося її дроблення. Зокрема, частину богослужбових книг було передано новопосталому козацькому монастирю — Катерино-Лебязька пустинь. Цей монастир чорноморці збудували за аналогією з Києво-Межигірським монастирем і він мав виконувати серед інших і таку функцію як надання прихистку козакам на схилі літ чи у випадку їх каліцтва або втрати здоров'я. Інша частина богослужбових книг із колекції бібліотеки Києво-Межигірської бібліотеки за рішенням священного синоду православної церкви від 6 жовтня 1803 р. мала бути розіслана усім церквам Чорноморщини. Велика частина видань у кількості 135 книг (з яких 102 кирилическі) передавалася щойно створеному у 1803 р. Катеринодарському училищу [7, С. 11].

Варто більш детально проаналізувати тематику і типи книг із Києво-Межигірської бібліотечної колекції та згадати їх авторів, друкарів, попередніх власників тощо. Адже рух цих видань в Чорноморію є свідченням не лише книжкових зв'язків з матір'ю-Україною, але й продовженням тих культурних книжкових традицій, що в Україні плекалися запорожцями, а на Кубанщині продовжували плекатися їх нащадками — чорноморцями. Відомо, що в згаданій колекції було багато рідкісних рукописів та кирилических стародруків. Зокрема, широко була представлена українська релігійно-полемічна книга XVII–початку XVIII ст. — оригінальні твори та переклади таких українських інтелектуалів

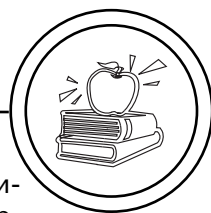

ранньомодерної доби як Кирило Транквіліон Ставровецький (зокрема його книга «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618 р.), Йоанікий Гялятовський, Антоній Радивилівський, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Симеон Полоцький та інші автори. Особливої уваги заслуговують Євангелія, які були в цій бібліотеці. Так, відомо, що у бібліотечних збірках Києво-Межигірського монастиря було Євангеліє 1644 р., надруковане у львівській друкарні Михайла Сльозки, яке було подароване монастиреві у 1661 р. правобережним гетьманом (а перед тим подільським полковником) Остапом Гоголем. Тут також зберігалось Євангеліє 1759 р. випуску, що свого часу (1 жовтня 1763 р.) було подароване січовій церкві Покрови Святої Богородиці (яка підпорядковувалась безпосередньо Києво-Межигірському монастирю) останнім запорозьким кошовим (на момент дарування військовий суддя та знатний товариш Кушівського куреня) Іваном Калнишевським. Фонди цієї книгозбірні формувалися не лише завдяки окремим одиничним книжковим пожертвам, але й через дарування приватних бібліотек чи їх частин. Зокрема, відомо, що усю свою особисту книгозбірню бібліотеці Києво-Межигірського монастиря подарував Києво-Печерський архімандрит та автор знаменитого «Синопсиса» — Інокентій Гізель [5, С. 38–39].

Жанровий та тематичний репертуар бібліотек православних монастирів Чорномор'ї фактично не відрізнявся від репертуару українських православних монастирів, у фондах яких окрім кирилических стародруків, виданих

в українських, білоруських, литовських та польських друкарнях, були наявні польськомовні, латинськомовні, грекомовні та інші книги. Цікаво, що часто авторами цих книг були й українські православні діячі. Цим відрізнялися бібліотеки українського типу від бібліотек московського типу, у фондах яких латинськомовні чи польськомовні видання були рідкістю чи відсутні взагалі, оскільки переслідувалися московською духовною цензурою [6, С. 80–81]. Під забороною потрапляли навіть кириличесні стародруки, видані поза межами Московії. А приміром видання з друкарні Києво-Печерської лаври перед виходом повинні були пройти цензуру в Москві.

На думку кубанського дослідника А. Слуцького, згідно з реєстром монастирських книг, укладеного 1805 р. за розпорядженням Військового правління Чорноморського козацького війська для училища, що тоді відкривалося в Катеринодарі, бібліотека цього навчального закладу складалася як з книг громадянського друку, так і кирилических стародруків. Усі кириличесні книжки, за винятком трьох, були релігійного змісту. 84 % кирилических книжок походили з друкарень Литви, Білорусі та України. Тобто тих країн, які перебували тривалий час в межах єдиного інформаційного простору, що сформувався в межах Речі Посполитої. Понад 50 % із цих кирилических стародруків були видані в Україні. Зокрема це була видавнича продукція друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького, друкарень Києво-Печерської лаври та Львівського Ставропігійського Успенського братства, львівської друкарні Михайла Сльозки, київсь-

кої друкарні Спиридона Соболя, чернігівської та почаївської друкарень [5, С. 39, 7, С. 11].

Як бачимо, навіть поверховий огляд окремих книжкових видань із фондів колекції бібліотеки Києво-Межигірського монастиря дає нам уяву про той видавничий репертуар, яким користувалися козаки-чорноморці задовольняючи свої читацькі потреби. А він був схожий із тим, що побутував на Гетьманщині та Слобожанщині у XVIII–на початку XIX ст.

Фонди бібліотеки Києво-Межигірського монастиря, спадкоємцями якого вважали себе чорноморці як нащадки запорожців, фактично поклали початок історії бібліотечної та книжкової справи на Кубані й стали першоосновою формування книжкового фонду краю. Тому, на думку сучасного кубанського дослідника Д. Грушевського, становлення книжкової культури Чорномор'ї відбувалося під домінуючим впливом української книжкової культури [6, С. 81]. Можемо додати, що цьому сприяв насамперед такий чинник, як український характер колонізації Чорномор'ї у досліджуваний період. Переселенці, більшість з яких походили, окрім земель колишнього Запорожжя, також з Полтавщини, Чернігівщини та Слобожанщини, свято берегли свою мову, етнічну пам'ять, фольклорні традиції, матеріальну культуру, громадський устрій, національну освіту тощо. Це все разом вплинуло також і на український характер книжкової культури краю.

Існували також й інші канали надходження українських книг у Чорномор'ю, оскільки край був пов'язаний з Україною низкою інших зв'язків. Так, на початку свого іс-

нування ця адміністративна одиниця входила в Таврійську губернію Новоросійського генерал-губернаторства, де також перебували частково землі історичного Запорожжя. З церковно-адміністративної точки зору Чорномор'я у перші роки свого існування підпорядковувалася Феодосійській кафедрі Катеринославської єпархії. Отже, книги у Чорномор'ю могли надходити по цих офіційних каналах комунікації. Крім того, цей край входив в один навчальний округ, центр якого містився у Харкові, тому й книги для навчальних закладів Чорноморщини надходили з Харкова, де вони й друкувалися. Отже, всі ці українські регіони та особисті зв'язки чорноморців з історичною батьківщиною впливали на формування книжкової культури Чорномор'ї [6, С. 80]. Слід враховувати, що Харків першої половини XIX ст. був одним із центрів українського відродження. Саме тут з'явилися перші друковані періодичні видання у підросійській Україні, в яких порушувалася українська історична тематика, а окремі твори навіть друкувалися українською мовою. Панівна орієнтація тодішньої Чорномор'ї на культурні центри України, на думку кубанського українця В. Чумаченка, стала передумовою формування самобутньої української літературної традиції на Кубані [8, С. 158].

Український характер Чорномор'ї значною мірою був можливий також завдяки її автономному існуванню. Певні зусилля для збереження та розвитку автономії Чорноморщини доклали представники нової генерації козацької старшини цього регіону. Зокрема, це такі постаті, як М. Заводовський, Г. Рашпиль та Я. Кухаренко, які на

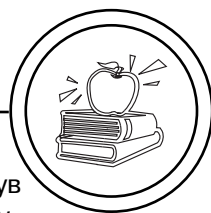
відміну від попереднього покоління вже народилися в цьому краї. Їхні зусилля були спрямовані не лише на збереження автономії краю, але й, за висловом Д. Білого, на «утвердження особливої української козацько-чорноморської ідентичності» [2, С. 253].

Період переселення чорноморців на Кубань співпав з початками нової української літератури, яку пов'язують з виходом «Енеїди» (1798) Івана Котляревського. Безумовно, що у перші роки колонізації в освітній та церковній сферах, як ми вже побачили, домінували не книги громадянського друку, а стародруки. Водночас серед чорноморського козацтва були уже поширені твори нової української літератури і не лише поема «Енеїда» Івана Котляревського, а також твори авторів, що походили із середовища чорноморців. Йдеться про одного із тогочасних ватажків чорноморського козацтва Антона Головатого (1744–1798). Антін Головатий поряд з Іваном Котляревським (1769–1838) також був одним із зачинателів нової української літератури. Вірші А. Головатого, написані розмовною українською мовою, були покладені чорноморськими козаками на музику і виконувалися на Кубанщині як народні. Зокрема, це такі його твори, як «Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий» (1775) та «Ей, годі нам журитися, пора перестати» (1792) [9, С. 137, 10]. Не зважаючи на певні вірогідні мотиви стосовно російського царату і зокрема Катерини II, що зауважуються у цих віршах-піснях, у них загалом досить реалістично відображені настрої, що панували у середовищі запорозького козацтва після зруйну-

вання Січі російським військом у 1775 р. Ці поетичні твори А. Головатого наприкінці XVIII–на початку XIX ст. були доволі популярними як у Чорномор'ї, так і інших українських землях. Свідченням цього можуть бути тогочасні численні рукописні списки та друковані пісенники, передруки пісень у тогочасній російській періодиці [10].

Серед перших кубанських авторів та просвітителів Чорномор'ї варто також згадати Кирила Росинського (1778–1825) — колишнього викладача Катеринославської семінарії, а з 1803 р. — протоієрея Чорноморського козацького війська. Він походив з священницької родини з міста Новомиргорода, який розташовувався на землях колишнього Запорожжя. Завдяки його старанням на Чорноморщині було засновано 27 церков, а також 10 приходських училищ, повітове училище, військова гімназія та духовне училище. Він налагодив тісні стосунки з Харковом як центром навчального округу і був обраний дійсним членом Харківського університету. Педагогічна діяльність К. Росинського стимулювала написання та видання ним у Харкові у 1815 р. підручника для народних шкіл Чорномор'ї під назвою «Краткие правила русского правописания» [11].

Стосовно мови викладання у навчальних закладах тодішньої Чорномор'ї, то до цього питання слід підходити з урахуванням тодішніх реалій, а не сьогодення. Враховуючи активне впровадження великоімперської політики російського царату стосовно асиміляції неросіян, а також існування певної недовіри, яка продовжува-

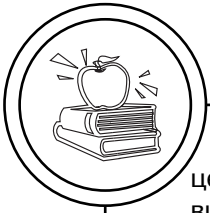

ла зберігатися щодо чорноморців як бунтівного елемента (здаймо Перський бунт чорноморців 1797 р.), то викладання українською мовою, правописні норми якої ще слід було виробити, бачилося неможливим. Як писав Ю. Шевельов про причини відмови від української мови у довалуєвський період: «Хай урядових заборон ще не було, але адміністративна система й економічні обставини наперед виключали можливість поважної українськомовної освіти» [12, С. 461].

Всього у приходських училищах Чорноморії на початку XIX ст. навчалося 300 учнів, що було багато навіть за мірками окремих центральних губерній імперії. Кирило Росинський заснував також військовий хор духовних співаків. Був ініціатором щодо збору пожертв серед козацтва на відкриття нових шкіл та книгозбірні. Починаючи з 1812 р., по курінні поселення Чорноморії засновуються парафіяльні училища. З 1815 р. Катеринодарське училище стає військовою гімназією, а з 1819 р. повноцінною гімназією. Загалом К. Росинський намагався утвердити в освітній системі Чорноморії не лише традиції Запорожжя, але й Гетьманщини [2, С. 277–278]. Талановитий педагог та просвітитель К. Росинський розумів важливість історії для етнічної самосвідомості чорноморського козацтва, прагнув провести тяглість історії Чорноморії від України. Може саме тому він зібрав у Катеринодарі портрети усіх українських гетьманів. Просвітницька діяльність у Чорноморії К. Росинського окрім всього сприяла формуванню у краї доволі значного читацького середовища.

Кирило Росинський також був одним із перших етнографів Кубані, що збирав та записував місцеві етнографічні матеріали [13, С. 30.]. Загалом чорноморський період життя К. Росинського припав на початок виходу в Харкові перших у підросійській Україні періодичних видань. Зокрема, у 1812 р. при Харківському університеті почала виходити газета «Харьковский еженедельник». У 1816 р. у Харкові вже з'являються два журнали «Харьковский Демокрит» і «Украинский вестник» (1816–1819). У 1817 р. тут починає виходити часопис «Украинский домовод» (щоправда, вийшло лише два номери видання). Того ж року розпочала виходити газета «Харьковские известия» (1817–1823). Згодом тут почав виходити часопис «Украинский журнал» (1824–1825). Ці періодики були здебільшого російськомовними. Однак в них були окремі українськомовні публікації. Крім того, тематика багатьох літературних, історичних, фольклорних, етнографічних творів була українською. Серед авторів харківських періодик були тодішні вчені і літератори, а також викладачі Харківського університету, зокрема П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, В. Маслович та ін. [14, С. 117]. Враховуючи тісні культурні, а також адміністративні зв'язки Чорноморії з Харковом і особисті тісні взаємини К. Росинського з педагогами Харківського університету, можемо з певністю стверджувати, що читачами цих перших українських періодик були й чорноморці.

Був ще один чинник, що сприяв попиту (можливо, більшому ніж в інших регіонах підросійської України) українськомовних та українсько-

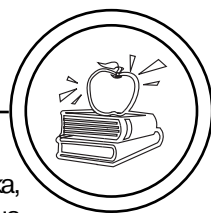
центричних книг. Це та роль, яку виконувала розмовна українська мова у XIX ст. саме у Чорноморії. Важливим чинником для розвитку будь-якої національної літератури та книговидання є виконання певною мовою тих чи інших соціальних функцій у суспільстві. Якщо у внутрішніх регіонах України суспільні функції української мови були дуже обмежені, то ситуація, яка склалась на Чорноморщині у першій половині XIX ст., кардинально відрізнялася від інших українських земель. Так, український дослідник Д. Білий зазначає: «українська чорноморська спільнота Кубані, поступово набравши економічної, військової та культурної потуг, фактично забезпечила українській мові своєрідний статус «lingua franca» для цього регіону. До україномовного середовища чорноморців досить швидко адаптувалися як черкеси, які оселилися в Чорноморії, так і закубанські адиги» [2, С. 202]. Безумовно, що такий стан справ також сприяв формуванню певного попиту в краї на україномовні книжки. Однак, українських видань тоді катастрофічно бракувало не лише в Чорноморії, але й в інших українських землях.

Важливим показником є також стан бібліотечної справи у регіоні. Про церковні, монастирські та освітні бібліотеки краю вже йшлося вище. Також окремі українські переселенці на Кубань, переважно представники козацької старшини та духовенства мали свої приватні бібліотеки. Так, відомо про власні бібліотеки протоієрея Кирила Росинського, військового лікаря Івана Барвінського, родини отамана Бурсака, батька останнього наказного отамана чорноморсь-

кого козацтва Герасима Кухаренка, учителя Василя Толмачова, козаків Омеляна Іванченка, Івана Сбітнева. Згадується, що у 1820-х рр. у Катеринодарі можна було знайти товариство для обговорення літературних творів [15, С. 53].

У 1840–1850-х рр. при полках чорноморських козаків теж існували невеликі бібліотеки, що формувалися за рахунок фактично нечастих поповнень літературно-художніми виданнями та виданнями на військову тематику. Скільки було україномовних книг у цих бібліотеках сказати важко. Зважаючи на невелику кількість назв таких книг та малі накладки, а також орієнтацію деяких представників командного складу на офіційну російську культуру та активність московської цензури можемо припустити, що таких книг було небагато. Однак, якщо не враховувати видань І. Котляревського та Т. Шевченка, то й російськомовні твори українських письменників та істориків, яких тоді російські урядовці вважали російськими (наприклад, Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, О. Бодяньський, М. Гоголь, Є. Гребінка, А. Скальковський, Д. Мордовцев, М. Костомаров, П. Куліш) теж могли справляти належний вплив на формування української ідентичності та історичної пам'яті у середовищі чорноморського козацтва. Більше того, як справедливо зазначає Г. Грабович: «усі письменники цього періоду, від Шевченка, Куліша й Костомарова, — носіїв українського відродження, писали також по-російському» [16, С. 30].

Помітною постаттю національно-культурного життя Чорноморії був і педагог Яків Мишковський, який у 1818 р. перебрався з Харкова у Чорноморію — спочатку у Темрюк,

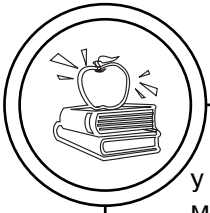

згодом у Щербинівський курінь, де викладав у церковно-парафіяльних училищах. Перебуваючи під впливом творчості Івана Котляревського і зокрема його «Енеїди», він написав травестійно-бурлескную поему (хоч і не завершив її, написавши усього сім частин) «Харко, запорозький кошовий» (1830-ті рр.), яку тривалий час приписували перу Якова Кухаренка [17, С. 59].

Справді, Яків Кухаренко (1799–1862) відіграв особливу роль у розвитку книжкової справи Чорноморії. Постаць Кухаренка доволі суперечлива. Це один з найпомітніших діячів українського національно-культурного відродження Кубані і, водночас, останній наказний отаман Чорноморського козацького війська і царський генерал-майор, що брав участь в упокоренні горців Кавказу, а, отже, втілював московську імперську політику. В. Чумаченко вважав цього діяча основоположником української літературної традиції на Кубані [8, С. 158], хоча промосковські автори, як правило, намагаються «не помічати» того факту, що Я. Кухаренко був українським письменником. Показово, що Я. Кухаренко у своєму творчому становленні зазнав певних літературних впливів І. Котляревського. Найвідоміший і, мабуть, перший твір Якова Кухаренка — п'єса «Чорноморський побит» (1836), яка стала невід'ємним складником традиційної української культури. Видатний український композитор Микола Лисенко на основі цієї п'єси написав оперу «Чорноморці», а М. Старицький — лібрето. Пісня з цієї опери «Казав мені батько, щоб я оженився» вважається нині українською народною [18, С. 36].

Більшість наукових творів Я. Кухаренка, а також його епістолярна спадщина були опубліковані незадовго до його загибелі у 1861–1862 рр. у часописі підросійських українців «Основа», західноукраїнському часописі «Зоря», а також в одному з перших кубанських часописів — «Кубанські обласні відомості». Зокрема, в «Основі» побачили світ його твори «Чабанський словник» (1861), «Пластуни» (1862), «Вівці й чабани в Чорноморії» (1862). У 1880 р. видавцем Ф. Піскуновим у Києві було видано окремою книгою «Збірник творів Кухаренка наказного отамана землі війська Чорноморського» [18, С. 37, 19, С. 127, 20].

Велика заслуга Я. Кухаренка у налагодженні тісних стосунків з українофілами Харкова, петербурга, Одеси. Зокрема ще у 1830-х–1840-х рр. цьому представнику чорноморської козацької старшини вдалося налагодити співпрацю з такими харківськими українофілами, як М. Костомаров, П. Куліш. С. Гулак-Артемівський, О. Корсун, А. Метлинський, І. Срезневський та інші, що були об'єднані у товаристві «Гурток». Під впливом харківських науковців Я. Кухаренко надихнувся збиранням українського фольклору у Чорноморії. Тому до Харкова — у так звану Скарбничку — він надсилав зібрані фольклорні матеріали. Частина з них була опублікована харківськими дослідниками. Я. Кухаренко підтримував також студентів-чорноморців, які навчалися у Харківському університеті. Відомо, що у 1840–1850 рр. тут навчалися такі вихідці з Чорноморії як П. Проскура, І. Барилко, Ф. Зарецький, А. Дейнега, І. Демченко, М. Якименко та багато інших молодих кубанських українців. Студенти-чорноморці не лише об'єдналися

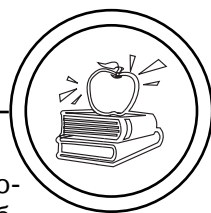
у земляцтво, але й увійшли до місцевого українофільського гуртка серед керманічів якого був український письменник, історик та етнограф П. Куліш [2, С. 254–255, 19, С. 127]. У пізніші роки в стінах Харківського університету теж навчалось багато вихідців як з Кубані загалом, так і з Чорномор'я зокрема. Одним з них був класик української літератури В. Мова (Лиманський), котрий до того ж під час навчання був активним учасником Харківської студентської громади.

Загалом навчальні заклади материкової України та участь кубанців в українських національно-культурних об'єднаннях, що виникали завдяки громадській активності студентів та викладачів, сприяли вливанню освічених представників молодшої чорноморської генерації до тогочасного українського національного руху. Після завершення навчання ці козаки поверталися в Чорномор'я вже як переконані прихильники та діячі українського відродження [21]. Саме вони сприяли поширенню українськомовної видавничої продукції на Кубані, пропаганді української книги та формуванню бібліотек з українськими книгами.

Тісні зв'язки у Я. Кухаренка були і з українською Громадою петербурга. У столиці імперії були зосереджені значні українські інтелектуальні сили — в освітніх закладах, різноманітних відомствах, установах, військових частинах тощо. Чорноморці теж були активними учасниками українського громадського життя петербурга. Я. Кухаренко бував там часто (переважно за службовою потребою). Дружні стосунки у нього склалися з представниками так звано-

го гуртка «основ'ян» — українськими інтелектуалами, що єдналися навколо журналу «Основа» (1861–1862), де він також публікував свої праці. У 1842 р. у петербурзі Я. Кухаренко та члени його родини познайомилися з Т. Шевченком. Згодом це знайомство переросло у багаторічну дружбу. Яків Кухаренко дуже цінував думку Тараса Шевченка стосовно своїх творів і, насамперед, його драми «Чорноморський побит» (1836), яку Кобзар високо оцінив. І хоч цю п'єсу було надруковано доволі пізно — у 1861 р. в журналі «Основа», але відомою вона стала значно раніше. Зокрема відомо, що у 1845 р. цю п'єсу ставила театральна трупа з тоді ще українського міста Таганрог, яке належало адміністративно до Катеринославської губернії [22, С. 17].

Я. Кухаренко зумів об'єднати у громаду найактивніших кубанських українських діячів. В об'єднання, що виникло завдяки його старанням у Катеринодарі, увійшли окрім представників його родини й такі кубанські українські діячі, як поет, актор і драматург Д. Дмитренко-Бут та його дружина Віра, український поет і журналіст із Єйська І. Подушка, поет Ф. Бойчук, публіцист та мемуарист С. Шарап, прозаїк В. Вареник, поет і драматург В. Мова-Лиманський, драматурги І. Стеценко-Нордега та К. Головатий. Більшість українських літераторів з Кубані цього періоду перебували під впливом Т. Шевченка. Всі вони активно пропагували та поширювали на Кубані твори Кобзаря [8, С. 159, 18, С. 36]. Слід зауважити, що твори Т. Шевченка побутували на Кубані не лише у виді друкованих видань, яких тоді явно бракувало,

але й як впливає з епістолярію Я. Кухаренка, у виді переписаних Кобзаревих текстів.

Деякі дослідники вважають, що формування більшості приватних кубанських бібліотек з переважно українським видавничим репертуаром припадає на 40–50-ті рр. XIX ст. Виникає питання якими саме українськими виданнями були наповнені ці бібліотеки? Можна розглянути це питання на прикладі формування бібліотеки Якова Кухаренка. Так, відомо, що зі своїх службових та приватних поїздок до українських міст Одеси та Харкова, а також імперських центрів _москви та _петербурга козацький старшина привозив видання творів таких українських істориків, етнографів та фольклористів як А. Скальковський, М. Костомаров, І. Срезневський, А. Метлинський, К. Сементовський. Серед літературно-художніх видань були твори письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, «Народні оповідання» Марка Вовчка. Крім того, у бібліотеці Кухаренка були харківські альманахи, фольклорно-історичний двотомний збірник «Записки о Южной Руси» (_петербург, 1856–1857), виданий П. Кулішем, петербурзький альманах «Хата» (1860), а також журнал «Основа» (1861–1862), співавтором якого був і Я. Кухаренко [6, С. 82, 19, С. 127].

Однак, мабуть найбільшу кількість книг у приватній бібліотеці Я. Кухаренка складали твори Т. Шевченка. Завдяки Кухаренку твори Кобзаря поширювалися і серед чорноморців. Перше Шевченкове видання «Кобзар», видане у _петербурзі у 1840 р., того ж року опинилося у катеринодарській бібліотеці козацького

старшини. Наступні видання творів Шевченка у Кухаренковій бібліотеці з'являлися різними каналами. Щось міг придбати сам Кухаренко, перебуваючи у відрядженнях, інші видання він отримував від широкого кола своїх знайомих, що ми бачимо із його листування з культурними діячами. Автографи деяких творів він отримав від Шевченка в подарунок (як, до речі, і поетів автопортрет) [23, С. 6]. Зокрема, з листів Я. Кухаренка до Т. Шевченка можна дізнатися більше про шляхи поповнення приватної бібліотеки першого. Так, у листі від 18 грудня 1856 р. йдеться про те, що Кухаренко після Шевченкового арешту та заслання 1847 р. тривалий час не отримував Кобзаревих творів. Лише під час отаманового відрядження у 1851 р. до _петербурга він отримав від одного з чорноморців, що служив у столиці імперії, видання Кобзарєвої «Гамалії» 1844 р. Рукописну копію його вірша «Заворожи мені, волхве...» (у листі автор називає його «Пустка») Яків Кухаренко отримав від видатного українського актора Михайла Щепкіна під час перебування у _москві. У цьому ж листі чорноморський отаман просить Кобзаря надіслати йому переписані нові вірші, а у випадку появи нових друкованих видань, вказати звідки можна передплатити ці книги [22, С. 18]. «На «Записки южноруські» я послав гроші в пітер» — пише Я. Кухаренко у листі до Т. Шевченка від 4 серпня 1857 р. [22, С. 19]. Йдеться про двотомне видання «Записок о Южной Руси» (1856–1857) П. Куліша. Як видно далі з листування, Я. Кухаренко із задоволенням читав це видання. З листа від 21 лютого 1858 р. дізнаємося, що Т. Шевченко надіслав Я. Кухаренкові

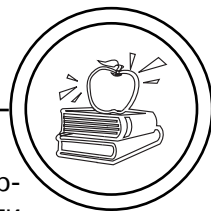
рукописний список «Москалевої криниці». Як відомо, цей твір Кобзар присвятив чорноморському отаманові. У 1860 р. Т. Шевченко надіслав Я. Кухаренку нове видання поеми «Гайдамаки» [22, С. 21–22]. З листа від 26 квітня 1860 р. відомо, що Я. Кухаренко з листом отримав і альманах «Хата» (петербург, 1860) [22, С. 22]. На думку кубанського книгознавця А. Слуцького, тематика видань Кухаренкової бібліотеки безпосередньо відображала не лише коло читацьких інтересів її власника, але і його літературну діяльність, а також його друзів. Яків Кухаренко зібрав у книжковому просторі Чорноморії унікальне бібліотечне зібрання видань з історії України та видань з української літератури [24, С. 60].

Отже, Я. Кухаренко був в курсі всіх тодішніх книжкових українських новинок. Окрім поширення Шевченкових видань, він намагався розповсюджувати серед чорноморців і важливі праці з історії України та запорозького козацтва. Підтвердженням цьому може бути відозва Я. Кухаренка до «Товариства станичних громад Єйського відділу» із закликом придбати книгу одеського історика та архівіста А. Скальковського «Історія Нової Січі». З цим істориком Я. Кухаренко підтримував особисті зв'язки та вів листування. У згаданій вище відозві зазначалося: «Хоробре товариство! Кому приємніше знати побут та подвиги колишнього славного війська Запорозького, від крові яких ми походимо і яких зброя більше двох століть, охороняючи честь та славу козацьку, гриміла своїми перемогами на суші, на водах і за водами: у стін Синопу, Трапезунду та Стамбулу? Кому

ще більше належить пишатись їх славою та хоробрими справами, які ми до сього часу підтримуємо, служачи великому государю, нам, козакам, нащадкам Запорозьким» [2, С. 257].

Слід відзначити також роль Якова Кухаренка у поширенні навчальної українськомовної літератури на Кубані, а також його спроби розробки нормативної української граматики, створення російсько-українського словника та заснування українських шкіл. Доволі широкого поширення на Кубані набули такі навчальні видання, як «ГраMATка» (петербург, 1857) П. Куліша та «Букварь южнорусский» (петербург, 1861) Т. Шевченка, які використовувалися у приватному навчанні [13, С. 30–31].

Чи перебували лише українські книги у фокусі уваги Якова Кухаренка? З його листування з Т. Шевченком, М. Костомаровим, В. Білозерським, П. Кулішем бачимо, що згадувалися у листах лише українські автори та видання [24, С. 61]. Отже, з цього чиннику випливає, що чорноморського старшину, насамперед, цікавили українські автори та видання. Це й не дивно, адже Я. Кухаренко сам формував навколо себе українськомовне середовище. Він та члени його родини спілкувалися лише українською мовою. Українською мовою Я. Кухаренко спілкувався також з членами чорноморської українофільської громади, яка об'єдналася навколо його постаті. Листування з українофілами з інших міст він також намагався вести українською мовою. У той час це було непросто не лише через офіційне перебування на царській службі, але й невиробленість в українській мові певних

літературних норм. Багато тодішніх українофілів не могли позбавитися звички писати про українську історію, літературу та культуру російською мовою — тоді мовою офіційного публічного загальноімперського дискурсу. Саме з цих причин багато творів Г. Квітки-Основ'яненка, М. Маркевича, Є. Гребінки, П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова чи, навіть, Т. Шевченка, а також інших українських авторів були написані російською мовою. Цей чинник, однак, не дає підстав сьгоднішнім московським імперським авторам зазіхати на творчу спадщину цих діячів української культури, літератури та історії та зараховувати їх до московської культури.

Загалом, завдяки таким історичним постатям як Яків Кухаренко тодішня Чорноморія була, мабуть, на той час єдиним українським регіоном у московській імперії, де у суспільних комунікаціях місцевою українською інтелігенцією публічно широко використовувалася українська мова, а імперська влада змушена була цей чинник «не помічати».

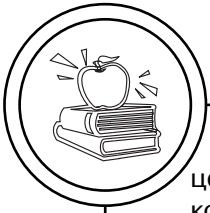
Завдяки ініціативі Я. Кухаренка з'явилася і перша праця з історії Чорноморії. Зокрема, діючими старшинами Чорноморського козацького війська Яковом Кухаренком та Олександром Туренком у 1834–1836 рр. була написана російськомовна праця «Історичні записки про Чорноморське козацьке військо», що охоплювала період від руйнування Запорозької Січі до початку 30-х рр. XIX ст. [24, С. 61]. І хоч ця праця побачила світ у друкованому виді доволі пізно — у 1887 р. на сторінках українофільського часопису «Київська Старовина», але вона була добре

відомою у середовищі чорноморців, оскільки серед них побутували рукописні копії цієї праці. Один із видатних кубанських істориків Іван Попка (1819–1893) у своїй приватній бібліотеці теж мав рукописний примірник «Історичних записок про Чорноморське козацьке військо».

Згаданий український історик, письменник та етнограф (а також козацький генерал-лейтенант) Іван Попка (пізніше паралельно вживався варіант прізвища Попко) теж був уродженцем Чорноморії. З під пера І. Попки (псевдоніми «Осавул» та «Помандруйко») вийшла ще одна історична праця — «Чорноморські козаки в їх цивільному та воєнному побуті» (петербург, 1858). У цій праці, виданій в друкарні П. Куліша, автор детально розкрив не лише військові звичаї української спільноти Кубані, але й висвітлив їх господарські заняття, побут, звичаї, традиції, фольклор, географічні особливості Чорноморії, мирні взаємини українців з адигами тощо [2, С. 27].

Відомо, що свого часу постать І. Попки та його праці вплинули на видатного українського історика М. Грушевського. У спогадах останнього описані рефлексії на знайомство з Іваном Попкою, що відбулося під час відвідин дому його батька у період проживання родини Грушевських у Ставрополі. Історичні праці Я. Кухаренка, О. Туренка та І. Попки також дали поштовх для подальших досліджень кубанських українських істориків П. Короленка, Є. Феліцина та Ф. Щербини.

Однак, розвиток як українського книговидання, так і молодого українофільського руху на Кубані підважив вихід сумнозвісного

цензурного акта — Валуєвського циркуляра (1863), який, до речі, майже співпав у часі із загибеллю Я. Кухаренка в полоні у горців (1862) [19, С. 126]. Ці дві події, фактично, ознаменували завершення першого етапу українського відродження на Кубані, котрий був тісно пов'язаний з розвитком українського книжкового руху. Наступний етап розвивався вже в нових політичних реаліях.

Висновки

Проведене дослідження свідчить, що до 60-х рр. XIX ст. українська видавнича продукція побутувала на Кубані та справляла вплив на самоідентифікацію населення регіону. Водночас обмежували такий вплив незначні накладки українськомовних видань та дії царських урядовців, що намагались насадити серед вихідців з України та їхніх нащадків офіційну імперську культуру, привити їм «загальноросійські» конструкти історичної пам'яті, зокрема, через поширення російськомовної книжкової продукції та преси.

Однак, не забуваймо, що тогочасні обмеження українськомовної видавничої продукції вводилися й на інших українських етнічних землях. І у цьому контексті можемо констатувати, що у зазначений хронологічний період козацьке на-

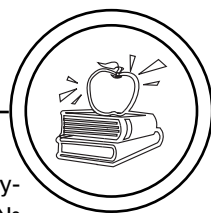
селення Чорноморії мало більші можливості зберігати свою ідентичність та етнічну свідомість.

Представники козацької еліти Чорноморії брали активну участь у становленні українського книгарства цього новозаселеного краю. Завдяки їх діяльності формувалися як церковні, так і приватні бібліотеки, виходили нові твори (п'єси, вірші, історичні праці тощо), які ставали частиною української тогочасної літератури. Таким чином, по-суті, знайшли продовження старосвітські традиції книгарства, що раніше були властиві Гетьманщині, Запорожжю, Слобожанщині.

Побутування на Кубані українськомовних друкованих видань дозволяло козакам відчувати спільність історичної долі та єдність кубанського регіону з іншими частинами України. Завдяки цьому більшість чорноморців однозначно ідентифікували себе як частину українського народу. Їхня колективна історична пам'ять була також тісно пов'язана та вплетена в події української історії. І хоча подальша цензурна політика російської імперії та СРСР поступово знищувала українську самоідентифікацію кубанців, її колишнє побутування за умов певних комунікаційних зусиль України може стати основою для українського відродження на Кубані.

Список використаної літератури

1. Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій / Л. І. Шаповал // Чорноморський літопис: Науковий журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. 2010. Вип. 2. С. 85–92.
2. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. Львів–Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. 543 с. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96_%D0%9A%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%96_%D0%B2_1792%E2%80%931921_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%85.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

3. Чумаченко В. Про що мовчать пам'ятники, але промовляють документи / В. Чумаченко // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2007. № 3. С. 42–51.

4. Авраменко А. Українці Кубані: історико-етнологічний нарис / А. Авраменко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 47. Донецьк–Маріуполь, 2020. С. 6–28.

5. Слуцький А. Доля бібліотеки Києво-Межигірського монастиря на Кубані / А. Слуцький // Пам'ятки України: історія та культура. Київ, 2007. № 3. С. 34–41.

6. Грушевский Д. В. Кубано-украинские книжные связи на имперском, советском и постсоветском пространствах / Д. В. Грушевский // Кубань–Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 6. Посвящается 170-летию со дня рождения Василя Мовы (Лиманского) / Сост. А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко. Краснодар–Киев: ЭДВИ, 2012. С. 80–87. URL: https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_6_2012_ocr.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

7. Слуцкий А. И. О книгах из библиотеки Киево-Межигорского Спасо-Преображенского монастыря в Финляндии / А. И. Слуцкий // Культурная жизнь Юга России. 2009. № 4(33). С. 10–12.

8. Чумаченко В. К. Українська літературна традиція кубанських козаків / В. К. Чумаченко // Новий обрій, Альманах: Література, мистецтво, культурне життя. Ч. 11. Австралія, Мельборн: Видавництво «Ластівка», 1999. С. 158–161. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12109/file.pdf> (дата звернення: 15.03.2023).

9. Чухліб Т. В. Головатий Антон Андрійович / Т. В. Чухліб // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2004. С. 137–138.

10. Чухліб Т. В. Головатий Антін / Т. В. Чухліб // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 143.

11. Петренко Є. Д. Росинський Кирило Васильович / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 292.

12. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн. I. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. 2-ге вид. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 461–497.

13. Іваннікова Л. Фольклор та звичаї українців станиці Новомінської Кубанської області (за матеріалами кінця XIX–початку XX століття) / Л. Іваннікова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 47. Донецьк–Маріуполь, 2020. С. 28–47.

14. Петров С. О. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII–середина XIX ст.) / С. О. Петров // Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова: [монографія]. Київ: Вид-во «Наук. думка», 1964. С. 108–127.

15. Слуцкий А. О формировании книжного фонда Кубани и об источниках изучения личных библиотек кубанцев / А. Слуцкий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 47. Донецьк–Маріуполь, 2020. С. 48–72.

16. Грабович Г. Деякі теоретичні проблеми українського літературознавства / Г. Грабович // Грабович Г. До історії української літератури (Дослідження, есеї, полеміка). Київ: Критика. 2003. С. 17–34.

17. Супрун-Яремко Н. О. Яків Мишковський: «загадка» чи реальність? / Н. О. Супрун-Яремко // Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. № 16. 2019. С. 58–63.

18. Андрійчук М. Т. Яків Кухаренко як організатор українофільського руху на Кубані / М. Т. Андрійчук // Креативний простір: електрон. наук. журн. № 11. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 35–37. URL: <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/crp-11.pdf> (дата звернення: 15.03.2023).

19. Федина А. И. Украина в жизни первого кубанского писателя Я. Г. Кухаренко / А. И. Федина // Кубань–Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 1. Краснодар, 2006 г. С. 121–127. URL: https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_1_2006_ocr.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

20. Чумаченко В. К. Кухаренко Яків Герасимович / В. К. Чумаченко // Енциклопедія історії України. Т. 5.: Кон–Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 541.

21. Андрійчук М. Т. Василь Мова (Лиманський) як виразник українського відродження на Кубані / М. Т. Андрійчук // Нотатки сучасної наук: електронний мультидисциплінарний науковий часопис. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. № 5. С. 5–6. URL: <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/nsn-5.pdf> (дата звернення: 15.03.2023).

22. Кухаренко Я. Г. Письма Тарасу Шевченко (предисловие и комментарии В. К. Чумаченко) / Я. Г. Кухаренко // Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вып. 5. / Укл. А. М. Авраменко. Краснодар–Київ: ЕДВІ. 2011. С. 13–31. URL: https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_5_2011_ocr.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

23. Чумаченко В. К. Кубанская стежка к Кобзарю / В. К. Чумаченко // Кубань–Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вып. 5. / Укл. А. М. Авраменко. Краснодар–Київ: ЕДВІ. 2011. С. 6–12. URL: https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_5_2011_ocr.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

24. Слуцкий А. О книжной культуре Черномории и Якове Герасимовиче Кухаренко / А. Слуцкий // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Донецьк–Маріуполь–Покровськ, 2018. Т. 45. С. 55–71.

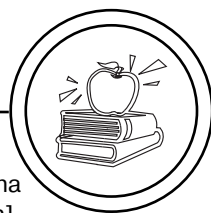
References

1. Shapoval, L. I. (2010). Kozaky-pereselentsi z Poltavshchyny na Kuban: pobut ta ustrii [Cossack immigrants from Poltava region to Kuban: life and system]. *Chornomorskyi litopys*, 2, 85–92 [in Ukrainian].

2. Bilyi, D. D. (2009). *Ukrainci Kubani v 1792–1921 rokakh. Evoliutsiia sotsialnykh identychnostei [Ukrainians in the Kuban in 1792–1921. Evolution of social identities]*. Lviv–Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 543 p. Retrieved from https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c8/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%86%D1%96_%D0%9A%D1%83%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%96_%D0%B2_1792%E2%80%931921_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%85.pdf [in Ukrainian].

3. Chumachenko, V. (2007). Pro shcho movchat pam'iatnyky, ale promovliaiut dokumenty [What the monuments are silent about, but the documents speak]. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, 42–51 [in Ukrainian].

4. Avramenko, A. (2020). Ukrainci Kubani: istoryko-etnolohichniy narys [Ukrainians of the Kuban: historical and ethnological essay]. *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 47, 6–28 [in Ukrainian].

5. Slutskiy, A. (2007). Dolia biblioteky Kyievo-Mezhyhirskoho monastyria na Kubani [The fate of the library of the Kyiv-Mezhyhirsky Monastery in the Kuban]. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, 34–41 [in Ukrainian].

6. Grushevskij, D. V. (2012) Kubano-ukrainskie knizhnye svyazi na imperskom, sovetskom i postsovetskom prostranstvah [Kuban-Ukrainian book links in the imperial, Soviet and post-Soviet spaces]. *Kuban-Ukraina: voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya*, 6, 80–87. Retrieved from https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_6_2012_ocr.pdf.

7. Sluckij, A. I. (2009). O knigah iz biblioteki Kievo-Mezhigorskogo Spaso-Preobrazhenskogo monastyria v Finlyandii [About books from the library of the Kiev-Mezhigorsk Monastery in Finland]. *Kulturnaya zhizn Yuga Rossii*, 4(33), 10–12.

8. Chumachenko, V. K. (1999). Ukrainska literaturna tradytsiia kubanskykh kozakiv [Ukrainian literary tradition of the Kuban Cossacks]. *Novyi obrii*, 11, 158–161. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12109/file.pdf> [in Ukrainian].

9. Chukhlib, T. V. (2004). Holovatyi Anton Andriiovych [Golovatyy Anton Andriiovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 2, 137–138.

10. Chukhlib, T. V. (2001). *Holovatyi Antin [Golovatyy Antin]*. Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st. Kyiv: Vydavnychiy dim 'KM Akademiia', 143 p. [in Ukrainian].

11. Petrenko, Ye. D. (2012). Rosynskiy Kyrylo Vasylovych [Rosynskiy Kyrylo Vasyliovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 9, 292 [in Ukrainian].

12. Shevelov, Yu. (2009). *O. O. Potebnia i standart ukrainskoi literaturnoi movy [O. O. Potebnia and the standard of the Ukrainian literary language]*. Kyiv: Vyd. dim 'Kyievo-Mohylianska akademiia', 583 p. [in Ukrainian].

13. Ivannikova, L. (2020). Folklor ta zvychai ukrainsiv stanytsi Novominskoj Kubanskoj oblasti [Folklore and customs of Ukrainians of the village of Novominsk, Kuban region]. *Donetskiy visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 47, 28–47 [in Ukrainian].

14. Petrov, S. O. (1964). *Hrazhdanske knyhodrukuvannia na Ukraini (XVIII–seredyna XIX st.) [Civil printing in Ukraine (XVIII–mid-XIX centuries)]*. *Knyha i drukarstvo na Ukraini*. Kyiv: Vyd-vo 'Nauk. Dumka', 108–127 [in Ukrainian].

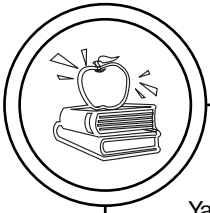
15. Sluckij, A. (2020). O formirovanii knizhnogo fonda Kubani i ob istochnikah izucheniya lichnyh bibliotek kubancev [On the formation of the book fund of the Kuban and on the sources of studying the personal libraries of the Kuban]. *Donetskiy visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 47, 48–72.

16. Hrabovych, H. (2023). Deiaki teoretychni problemy ukrainskoho literaturoznavstva [Some theoretical problems of Ukrainian literary studies]. *Hrabovych H. Do istorii ukrainskoi literatury (Doslidzhennia, esei, polemika)*. Kyiv: Krytyka, 17–34 [in Ukrainian].

17. Suprun-laremko, N. O. (2019). Yakiv Myshkovskiy: 'zahadka' chy realist? [Yakov Myshkovsky: 'mystery' or reality?]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Humanitarni nauky*, 16, 58–63 [in Ukrainian].

18. Andriichuk, M. T. (2023). Yakiv Kukharenko yak orhanizator ukrainofils'koho rukhu na Kubani [Yakiv Kukharenko as an organizer of the Ukrainophile movement in the Kuban]. *Kreatyvnyi prostir*, 11, 35–37. Retrieved from <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/crp-11.pdf> [in Ukrainian].

19. Fedina, A. I. (2006). Ukraina v zhizni pervogo kubanskogo pisatelya Ya. G. Kuharenko [Ukraine in the life of the first Kuban writer Ya. G. Kukharenko]. *Voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodejstviya*, 1, 121–127 Retrieved from https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_1_2006_ocr.pdf.

20. Chumachenko, V. K. (2008). Kukharenko Yakiv Herasymovych [Kukharenko Yakiv Gerasimovich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 5, 541 [in Ukrainian].

21. Andriichuk, M. T. (2023). Vasyl Mova (Lymanskyi) yak vyraznyk ukrainskoho vidrodzhennia na Kubani [Vasil Mova (Limansky) as a Viraz of the Ukrainian Revival in the Kuban]. *Notatky suchasnoi nauky*, 5, 5–6. Retrieved from <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/02/nsn-5.pdf> [in Ukrainian].

22. Kuharenko, Ya. G. (2011). Pisma Tarasu Shevchenko (predislovie i komentarii V. K. Chumachenko) [Letters to Taras Shevchenko (foreword and comments by V. K. Chumachenko)]. *Kuban-Ukraina: pytannia istoryko-kulturnoi vzaiemodii*, 5, 13–31. Retrieved from https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_5_2011_ocr.pdf [in Ukrainian].

23. Chumachenko, V. K. (2011). Kubanskaya stezhka k Kobzaryu [Kuban path to Kobzar]. *Kuban-Ukraina: pytannia istoryko-kulturnoi vzaiemodii*, 5, 6–12. Retrieved from https://imwerden.de/pdf/kuban-ukraina_vyp_5_2011_ocr.pdf.

24. Sluckij, A. (2018). O knizhnoj kulture Chernomorii i Yakove Gerasimoviche Kuharenko [About the book culture of Chernomoriya and Yakov Gerasimovich Kukharenko]. *Donetskyi visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka*, 45, 55–71.

The article highlights the evolution of the Ukrainian book movement in the Kuban from the emergence of this phenomenon at the end of the 18th century to the beginning of the 60s of the 19th century.

The article substantiates the Ukrainian character of the origin of the book movement in the Kuban, in particular in such a part of it as the Chornomoriya.

Keywords: Kuban; Chornomoriya; Ukrainophiles; old prints; editions; historical memory; Ukrainian revival.

Надійшла до редакції 17.03.23